

Мр Ружа Кнежевић

**Условљеност историјског и личног
у романима Александра Тишме**

Нови Сад 2012

Two facts from the life of Aleksandar Tišma, the war experience and his ethnicity, have interweaved inseparably and determined not only his area of interest, but also the manner of storytelling, as well as the awareness about the role of literary work in the educational/healing process. Writing was experienced as duty, as an opportunity for finally posing those question that *have to* be posed through a creation of literary works. Hence the conditionality of the personal and the historical in the works of this author is absolutely inevitable, and represents an inexhaustible theme which, from the starting research point, branches into several different directions: literary, ethical and esthetical.

Key words: historical, personal, truth, sacrifice, suffering, responsibility

У дневничким и аутобиографским белешкама, осврћући се на своје литерарно деловање, Александар Тишма каже да је целог живота трагао за оним најдубљим и најтрагичнијим подацима из своје историје, прошлости, породице, да их преобликује као писац кад већ није могао деловањем да их промени. То постаје његова списатељска дужност и како сам каже "моја неспособност да делама према томе како осећам је и моја одлука да ту неспособност превазиђем писањем" (Тишма 1989: 24).

Живот Александра Тишме обележило је искуство преживљавања рата, рације, прогона, а доживљена траума се исцељивала стваралаштвом "оживљавањем и обликовањем истине, у духу вере да је књижевност способнија да изрази истину и позадину догађаја него историјске студије"(Гвозден 2011: 15). Зато полази од догађаја који су му познати, којима је био сведок, који су судбински обележили његову породицу и новосадку средину ратних и послератних времена. Поред тих дешавања, аутора суштински (пред)одређује и двоструко порекло које се манифестује у његовој свести, па и у његовом делу као болно неприпадање, као "бол и стид због (свог) полујеврејског порекла и (на) стид због тог стида." (Тишма 2001: 62). Осећање етничке неподобности даље води ка изопштености, а она ка доброј опсервацији, неопходној за Тишму као писца. Ове две чињенице, ратно искуство и обележеност пореклом, сплеле су се и одредиле не само подручје интересовања, него и начин приповедања, као и свест о томе коју улогу има књижевно дело у васпитно-исцељујућем процесу. Писање је доживљено као дужност, као прилика у којој ће се, кроз стварање књижевних дела, коначно поставити она питања која *морају* бити постављена.

Упркос свему, тема страдања у Другом светском рату кристалисала се постепено у ауторовој свести. Дуго је покушавао да своје литерарно уточиште пронађе у мање блиским, општијим темама, бежећи од сопственог идентитета и самоспознаје. Тек након судбинског путовања у Пољску и посете концентрационим логорима, схвата да се од трауме не може побећи, и да је оно што се најнепосредније односи на његову средину, његову породицу, напослетку на њега самог, уједно и оно о чему мора писати. Из комбинације личног и историјског формирала се јасна свест о томе како приступити теми, те се обавезује да нужно "треба писати о суштинским збивањима или не писати ништа. Суштина мора да се огледа у свакој појединости. Или то бива и ако човек неће?" (Тишма 2001:199). пита се аутор. Отуда се најзначајнија дела Александра Тишме на препознатљив начин бави темом страдања, пре свега јеврејског, али и страдања уопште, страдања човека као моралног бића.

За централни догађај својих романа и полазну тачку за преиспитивање света узима најтрагичнији догађај своје средине, Новосадску рацију која је, на његове очи, однела око 1300 Јевреја, Срба, Рома. "Био је то ударац маљем у главу, та рација." (Тишма 2000: 27), сећа се аутор. Након тога нестао је безмало читав један "стари" свет, свет новосадских Јевреја, и даље, средњоевропски свет, какав се више неће вратити. Тишма је писац Новог Сада, Војводине и зато пажљиво бележи, из искуства одличног посматрача и неуморног шетача, све догађаје, видљиве и невидљиве, познате новосадске улице, тргове, палате, некадашње продавнице, атмосферу војвођанске паланке која се губи пред најездом новог доба.

Поводом Новосадске рације проблематизује догађаје на више фронтова анализирајући: злочин сам по себи, однос према злочину и целата и жртве, и нарочито оних преосталих у животу. Интересује га улога преживелих, преиспитује тежину њиховог опстанка, терет, кривицу због тог опстанка, када се избегавање смрти доживљава стидно, погнуте главе, као грех. Питање кривице нужно је повезано са питањем етничке припадности, темом која раздире биће и јунака и аутора и која се испољава као болно трагање за идентитетом. Јер се кроз причу о новосадском ратном страдању кристалише и јеврејска тема која кроз питања овог романа сазрева. Сам каже да је у главног јунака, Мирослава Блама, инкорпорирао сопствену судбину, а да је до њега дошао тек када је, на личном плану, досегао до голе искрености.

"У питању је било моје јеврејство, половина мога бића, које сам покушавао да забашурим, најпре као млад човек коме је оно сметало да се саживи са средином, а затим мање свесно, и као писац који је своје ликове настојао да учини општим, етнички необележеним, стопљеним по себи са окружењем. Мирослав Блам је, међутим, био Јеврејин, неко код одступа, ко се разликује, ко се туђи и ко баш тим разликовањем и туђењем даје догађајима окупације, у чијем центру је расија, смисао који није само историјски." (Тишма 2000: 127). Али то није само прича јунака *Књиге о Бламу*. Ликови Тишминих романа су издвојени посматрачи, пасивни ликови којима живот немилосрдно управља. Они су неприлагођени усамљеници који имају жељу за припадношћу, за усидрењем, за утапањем у целину. Код ликова полујеврејског и јеврејског порекла та је потреба израженија, по природи ствари удвостручена, а у ратним околностима доведена до врхунца, те због тога и недостижна.

Све наведене муке спајају се и преплићу у широку тему Тишминих романа: прогони, насилништво, недостигнутост у љубави и та етничка разнобојност (карактеристична за Војводину), у којој јеврејство ипак носи неко трагично обележје, тј. додатну тежину. О томе говоре и наредна дела: *Употреба човека, Вере и завере, Капо, Школа безбожничтва*, које са *Књигом о Бламу*, како каже Тишма, чине петокњижје.

У *Књизи о Бламу* етичност је опсесивна тема главног јунака која га раздире и уништава. Блам је Рацију преживео, али је његов цео живот бедан и мучан јер је садржан од трагичне рекапитулације историјских дешавања. Он живи у прошлости док је садашњост за њега само болно подсећање на сопствену кривицу које се није способан ослободити. Стално преиспитивање је уједно и трагање за одговором у коме би се у одређеној, већ преживљеној ситуацији, *сада* деловало и како би се *морало* деловати. Судбина преживелих се, у Тишминим делима, открива кроз сложен процес огољеног самоиспитивања, подсећања, у коме се трага за истином, где се потом резигнирано констатује да битне одлуке у кључном моменту нису биле донете и да оне, ни данас, не би биле донете.

Због истинољубивих и немилосрдно изведених закључака, живот се након погрома романима не прихвата као дар већ остаје неподношљив. Преживелог мучи грижа савести јер је за разлику од

толиких других избегао холокауст. Мучи га спознаја да је зарадио право на живот сопственим неделовањем, кукавичлуком, или сплетом случајних животних околности. Блам је у рату био посматрач, а сада, у миру, он и даље посматра тај рат, оживљава га у свести, преиспитујући сопствену кривицу. "Као учесник у тешко разумљивом, неумитном процесу, који се догодио, али се у његовој свести непрекидно обнавља, он је осуђен да надживи стид, јер људски аргумент је немоћан у дехуманизованом свету, али не у имагинарном далеком свету, већ у непосредном свету, који сам ствара и у којем је осуђен да трага за утехом због сопственог (не)деловања како би освојио и одбранио право на живот овде и сада" (Гвозден 2011: 5). Блам је свестан да је неспособан за мржњу, неспреман за освету и због тога испитујући однос према целатима из данашње перспективе, поставља питање: како уопште реаговати на зло? Како одговорити? Да ли ћемо насиље спречити новим насиљем, или злочин казнити новим злочином?

И пре него што је као своју кључну тему одредио ратно страдање, Тишма је показивао интересовање за насиље и злочин, и о њима писао налазећи реалну потпору у новосадским судским процесима шездесетих година. Злочина и злочинаца има свуда и на свакој страни и он иде тим трагом испитујући прототип злочинца као и околности у којима се рађа. Издваја профил човека спремног на најбезумније ствари, да би спасао сопствени живот, али још горе, да би починио само зло без ишчекивања казне. Тишма прибрано бележи све изопачености људске природе, сву дехуманизованост и деструктивност, не би ли нас суочио са реалистичким приказом тога ко смо и какви смо.

Ипак, Тишма није човек колектива, групе, он не разуме одушевљене гомиле и њима не припада, он пише истине ради, себе ради, посматрајући и тог човека у својим романима као појединца, и у улози жртве и у улози злочинца. Његова дела апсолутно наткриљује присуство етичке свести, зато је човек у Тишминим делима морално поражен, јер није скупио храбрости, није нашао у себи довољно човечности и несебичности, да предупреди зло. Зато нам се, док читамо романи Александра Тишме, непрекидно намеће питање: Где је за то време био човек?

Хладном и прорачунатом анализом Тишма нас суочава са сазнањем да су насиље, зло и деструктивност укорењени у човеку, да

су они део човекове природе која се активира у тренутку који се тешко може предвидети. Насилје чучи као притајена звер која се, најчешће подстакнута опасношћу, разгоропади. Упркос тежини сазнања, Тишма нам га саопштава мирно, као да није затечен приликама у свету већ констатује да је свет најпросто такав. И када говори о највећим страдањима и најстрашнијим жртвама, код њега нема узлета ни падова, нежности ни плача, само помиреност са чињеницом и горка констатација да је човек спреман на СВЕ.

Бескомпромисно трагање за истином кључна је одлика Тишмине прозе. Он жели да је, без обзира на последице, кроз литературу прикаже, открије, ако је могуће сазна и зато каже: "Знам ако будем писао да ће се то исплатити, само ако будем писао поштено – истину." (Тишма 2001: 199). Исплатило се вишеструко, пре свега у томе што је књижевно дело остварило своју мисију и постало средство, начин којим ће се, кроз сведочење о срамним делима и преиспитивањем истих, кроз трагање за истином, једном стићи до оздрављења. Зато су Тишмине приче сурове, беспоштедне, документарно подржане, представљене као факта, као истина једног доба. Иако су заснована на доживљеном, она немају призив личног, исповедног, сентименталног ни интимног. Аутор се не чуди, не згражава пред злом и монструозношћу, он га хладно констатује, а потом преиспитује као чињеницу свог времена.

О теми холокауста је много написано, а Тишмина дела и даље дају допринос постављајући питања о томе шта се заправо десило, шта конкретно желимо да чувамо у сећању и како уметност треба да се са тим носи. Тишма посматра и анализира догађај у целини, улогу појединца, насилника, жртве, масе, прибрано реконструише дешавања на глобалном и индивидуалном плану. Са подједнаком пажњом прати одјеке тј. последице погрома, ту душевну празнину, неверицу, као и неминовне промене које се на дневном плану дешавају и које доживљава као опстанак у неком новом, туђем свету.

Па иако све види песимистично и говори о општем злу и бесмислу, писање приче тј. њено ткање је суштинска потрага за смислом баш у инат свести о бесмислу. Будући да је за њега књижевни рад својеврсна "прерада живота", Тишма напорно кроз своја дела размишља где је место књижевности и која је њена улога, трагајући за голом истином, па чак и по цену сазнања да јој нема места. Романи

Александра Тишме нам нуде суочавање са прошлошћу, као једини облик моралног прочишћења и излечења, како нам то својој књизи есеја сам аутор каже: "Зло које се у данашњем времену нагомилало може да се очисти само дуготрајним катарзама, за које је уметност превасходан терен, а уметник, способан да у себи оживи и мотивише зло, превасходан посредник. Оцртати зло, дати његов уметнички израз, то значи истовремено разобличити га, јер истинит одраз, а сваки уметнички такав мора да буде по самом свом својству уметничкога, може зло само да разобличи. Гушити зло ћутањем, или црно-белим декларацијама – што је исто – значи заташкивати га, дозволити му да латентно траје, убија и чека тренутак мрака када би могло да се наметне."

ЛИТЕРАТУРА:

Албахари 2004: Албахари, Д. *Терет*. Београд. Форум писаца. 2004.

Гвозден 2011: Гвозден, В. *Мукотрпно оживљавање истине*, у:

Александар Тишма *Књига о Бламу*. Нови Сад. Академска књига. 2011.

Повратак миру Александра Тишме 2005: Група аутора. Нови Сад. Матица српска. 2005.

Тишма 1989: Тишма, А. *Ненатисана прича*. Нови Сад. Војвођанска академија наука и уметности, Академске беседе. 1989.

Тишма 2001: Тишма, А. *Дневник (1942-2001)*. Сремски Карловци. Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 2001.

Тишма 2000: Тишма, А. *Сечај се вечкрат на Вали*. Нови Сад. Сремски Карловци. Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 2000.